

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 94:92(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-2-6>**Володимир КРОТ,***orcid.org/0000-0002-2926-6916*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики

Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка»

Полтавської обласної ради

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *volodyakrot@ukr.net***Вікторія ШАБУНІНА,***orcid.org/0000-0001-7957-3378*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *shabuninaviktoria@gmail.com***Оксана ТУР,***orcid.org/0000-0002-8094-687X*

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,

професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *oktur@ukr.net***ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА Й КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (ЗА МЕМУАРАМИ Є. ЧИКАЛЕНКА)**

У статті проаналізовані мемуари Є. Чикаленка, в яких подана оцінка діяльності М. Грушевського. Щоденники мецената створювалися одразу після важливих подій, що відбувалися в житті українського суспільства у другій половині XIX – на початку XX століть, і відображали безпосередню реакцію на них. Зазвичай мемуари – це джерело доволі суб'єктивне. Однак їх автор неупереджено вказав на вади професора, насамперед на авторитарні методи керівництва, надмірні амбіції, марнославство. Вони не могли прийти згоди щодо напряму діяльності «Ради»: Є. Чикаленко вважав, що газета має бути загальнодемократичною і переважно селянською, а М. Грушевський більше орієнтувався на інтелегентного читача і намагався встановити власний диктат над виданням. Незважаючи на окремі недоліки, Є. Чикаленко визнавав інтелектуальні здібності вченого та щиро вважав М. Грушевського найрозумнішою людиною в Україні. Тому і прощав хиби професора. Досить докладно Є. Чикаленко розповів у своєму «Щоденнику» про конфлікт М. Грушевського з діячами Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Цікаву інформацію подає Є. Чикаленко і про участь М. Грушевського в нараді з кадетами в лютому 1914 року, де вчений виступив із блискучою промовою, виклавши позицію Товариства українських поступовців щодо національного питання. Революційні події 1917 року остаточно роз'єднали колишніх соратників. Історик став на чолі Центральної Ради, а меценат відійшов від активної політичної діяльності. Основною причиною, на думку Є. Чикаленка, стало полівіння професора та його захоплення соціалістичною ідеологією. Наслідком цього був перехід до партії соціалістів-революціонерів. Отже, колишні союзники опинилися в різних партіях. У поразці українських національно-визвольних змагань Є. Чикаленко частково звинувачував М. Грушевського та партію соціалістів-революціонерів. Головною причиною невдач, однак, він вважав брак національної свідомості серед українського суспільства. Мемуари Є. Чикаленка є цінним джерелом з історії українського руху початку XX століття й потребують ґрунтовного вивчення. Можна погодитися з висновками мецената, що М. Грушевський краще б писав історію, ніж її творив.

Ключові слова: М. Грушевський, Є. Чикаленко, преса, революція, соціалізм, селяни, мемуари, щоденники.

Volodymyr KROT,

orcid.org/0000-0002-2926-6916

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Primary Education, Humanities and Informatics

Regional College “Kremenchuk A.S. Makarenko Humanitarian and Technological Academy”

of the Poltava Regional Council

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) volodyakrot@ukr.net

Viktoriia SHABUNINA,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

Candidate of Philology, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com

Oksana TUR,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

Doctor of Sciences in Social Communications, Professor;

Professor at the Department of Humanities, Culture and Art

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) oktur@ukr.net

SOCIAL, POLITICAL AND CULTURAL ACTIVITY OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI (BASED ON THE MEMOIRS OF Ye. CHYKALENKO)

The article analyses the memoirs of Ye. Chykalenko, in which an assessment of the activities of M. Hrushevskiy is presented. The philanthropist's diaries were created immediately after important events that took place in the life of Ukrainian society in the second half of the 19th – early 20th centuries, and reflected a direct reaction to them. Memoirs are usually a rather subjective source. However, their author impartially pointed out the professor's flaws, primarily authoritarian management methods, excessive ambitions, and vanity. They could not agree on the direction of Rada's activities: Ye. Chykalenko believed that the newspaper should be universally democratic and mainly peasant, while M. Hrushevskiy was more focused on the intelligent reader and tried to establish his own dictates over the edition. Despite some demerits, Ye. Chykalenko recognized the scientist's intellectual abilities and sincerely considered M. Hrushevskiy to be the most intelligent person in Ukraine. That's why he forgave the professor's mistakes. In his “Diary” Ye. Chykalenko told in great detail about M. Hrushevskiy's conflict with the members of the Shevchenko Scientific Society in Lviv. Ye. Chykalenko also provides interesting information about the participation of M. Hrushevskiy in a meeting with cadets in February 1914, where the scientist gave a brilliant speech, setting out the position of the Society of Ukrainian Progressives on the national issue. The revolutionary events of 1917 finally separated the former comrades. The historian became the head of the Central Rada, and the philanthropist withdrew from active political activity. The main reason, according to Ye. Chykalenko, was the professor's indulgence and his fascination with socialist ideology. The consequence of this was the transition to the party of Socialist Revolutionaries. Consequently, the former allies found themselves in different parties. Ye. Chykalenko partially blamed M. Hrushevskiy and the party of Socialist Revolutionaries for the defeat of the Ukrainian national liberation struggle. However, he considered the lack of national consciousness among Ukrainian society to be the main reason for the failures. The memoirs of Ye. Chykalenko are a valuable source of the history of the Ukrainian movement of the beginning of the 20th century and require a thorough study. We can agree with the patron's conclusions that M. Hrushevskiy would rather write history than create it.

Key words: *M. Hrushevskiy, Ye. Chykalenko, press, revolution, socialism, peasants, memoirs, diaries.*

Постановка проблеми. Євген Чикаленко увійшов в українську історію як видатний громадський діяч та сподвижник національної культури. Він був не тільки меценатом, але й талановитим мемуаристом і публіцистом. Його творчу спадщину складають спогади, щоденники, листування з багатьма діячами національної культури. У них автор занотував важливі події українського життя другої половини XIX – початку XX століть.

Помітне місце в мемуарах Є. Чикаленка належить Михайлові Грушевському. Їхнє спілкування тривало понад 20 років.

Аналіз досліджень. Творчу спадщину Є. Чикаленка досліджують історики Н. Миронець та І. Старовойтенко. Вони проаналізували та опублікували його щоденники та листування (Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування; Грушевський, 1989; Листи Є. Чикаленка до А. В. Ніковського; Старо-

войтенко, 2009; Чикаленко Є. Щоденник (1922); Чикаленко Є. Щоденник (1923–1924)). І. Старовойтенко присвятила цьому громадському діячеві ґрунтовну монографію «Євген Чикаленко: людина на тлі епохи», умістивши в свою роботу цікаві додатки (Старовойтенко, 2009). У 2022 році побачила світ ще одна праця вищезгаданої дослідниці – «Євген Чикаленко у спогадах, враженнях та оцінках сучасників». У ній неодноразово згадується Михайло Грушевський – однодумець, а згодом і опонент мецената (Старовойтенко, 2022).

Мета статті – проаналізувати мемуарну спадщину Є. Чикаленка, яка стосується оцінки громадсько-політичної та культурної діяльності Михайла Грушевського в переломні часи вітчизняної історії.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що Є. Чикаленко та М. Грушевський досить добре знали один одного, їхнє листування розпочалося в 1897 році. У 1903 році під час поїздки до Львова меценат відвідав професора. Свою подорож до Галичини Є. Чикаленко подав у «Спогадах» (Чикаленко, 2003: 258). Ґрунтуючись на них, ми сформували уявлення про діяльність Є. Чикаленка та М. Грушевського на ниві національно-культурного відродження українського народу. Є. Чикаленко матеріально підтримував Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ), а М. Грушевський взяв активну участь у виданні газети «Рада», що була дітищем херсонського поміщика. Вони мали схожі політичні погляди на майбутнє України. Однак, вже тоді їхні стосунки не були безхмарними, хоча критичної межі вони не переходили.

М. Грушевський на початку підтримав вихід першої щоденної української газети й тісно співпрацював з нею. Цей факт підтверджують як діаріуш мецената, так і його листування з професором. Вони, однак, дещо по-різному бачили напрям діяльності «Ради». Є. Чикаленко вважав, що газета має бути загальнодемократичною і переважно селянською. Михайло Грушевський, на думку Є. Чикаленка, більше орієнтувався на інтелегентного читача й намагався встановити власний диктат над виданням через журналістів із Галичини, які залежали від нього фінансово й особисто були йому віддані. Такі думки мецената ми простежували у його щоденнику. Посилила напруженість і особиста неприязнь, що склалася тоді між професором і Б. Грінченком, який фактично керував часописом і уособлював популярістський напрям газети. Після її реорганізації на межі 1906–1907 років літератор та його дружина були змушені покинути «Раду». Як видно зі

щоденника мецената, М. Грушевський висловлював невдоволення «Радою» і твердив, що хоч його Грінченко пішов з газети, але дух цього чоловіка продовжує там витати (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 27).

У 1908 році історик припинив подавати до «Ради» власні статті. Попри ускладнені стосунки професора з редакцією газети, вона, однак, продовжувала інформувати читачів про діяльність вченого. На її шпальтах з'являлися відомості про публікації історика в інших виданнях і передруківалися його виступи. Щоденникові записи мецената свідчили, що, попри ускладнені стосунки історика з видавцем «Ради», той зберігав до нього пієтет і шанобливе ставлення.

Аналізуючи співпрацю М. Грушевського з газетою «Рада», Є. Чикаленко відзначав, що той часто писав до неї надзвичайно цікаві статті, але публіки не привабив; «тепер у «ЛНВіснику» він майже в кожній книжці пише, і статті його талановиті у високій мірі, але знов-таки публіки не захоплюють, як повинно бути, бо публіка наша не може уловити всіх тонкостей мови західноукраїнської і навіть якось брідиться нею» (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 112). Несприйняття значною частиною українців галицького діалекту – наша споконвічна національна хвороба. Її ми бачили в минулому столітті, спостерігаємо час від часу й тепер.

Як видно із записів у щоденнику Є. Чикаленка, він не бажав допустити в своєму в часописі диктату Грушевського. Трохи згодом меценат, реагуючи на чутки, що якщо «Рада» припинить існування, то Михайло Грушевський сам почне видавати щоденну газету, зазначав: «Вона була б поступовою, цілком порядною, але це була б газета Грушевського, а не громадська» (там само: 111). І далі продовжував, що якою б геніальною людиною той не був, але він не потягне журнал, тижневик. Йому потрібні помічники, які б працювали з ним. Але, як зауважував меценат, найбільш талановиті люди не можуть ужитися з професором. Тому вони відходять від нього, а різні підлабузники продовжують працювати на нього. На думку Є. Чикаленка, М. Грушевський при всіх своїх геніальних здібностях має в своїй вдачі щось таке, що відвертає людей. Він відмічав у щоденнику, що останнім часом у його стосунках з істориком теж настала холодність, а з боку останнього – навіть якась ворожість (там само: 112–113).

Попри напружену ситуацію у взаєминах із професором, Є. Чикаленко, однак, не дозволив собі критичних публікацій в «Раді» на його адресу.

Обстоюючи свою позицію, він писав щодо цього так: «Коли «Рада» замовчує хиби Грушевського, то не через преклонення, а через те, що заслуги його безмірно більші за його хиби, виявляти публічно його хиби – значить принижувати його» (там само: 112).

Є. Чикаленко звинувачував М. Грушевського в надмірних амбіціях, бо той претендував на перші ролі в українській історії. «Йому не досить того, що все громадянство признає його третім по величині найбільших синів України: Шевченко, Драгоманов та Грушевський, йому хотілося стояти першим» (там само: 113). Наприкінці роздумів меценат вказував, що у великих людей великий потяг до слави, а Грушевському цю хибу треба вибачати більше, ніж кому іншому, бо за свій великий хист, за свою колосальну працю він не одержує ні платні, ні чинів, а тільки славу. На жаль, він не розуміє, що слава його була б ще більшою, як би він не принижував своїх попередників та сучасників і віддавав кожному по заслугі (там само: 114). Як бачимо, оцінки діяльності М. Грушевського устами Є. Чикаленка доволі критичні. Він точно підмітив хиби історика у ставленні до людей. Водночас він визнавав інтелектуальні здібності вченого і вважав його найрозумнішою людиною серед українців.

Досить докладно Є. Чикаленко розповів у своєму «Щоденнику» про конфлікт М. Грушевського з діячами Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Саме цей матеріал використав у своїй монографії Л. Винар. У додатках він умістив уривки зі «Щоденника» Є. Чикаленка, які безпосередньо стосувалися вказаної справи (Винар, 2006: 367–381).

Меценат став на захист історика, бо вважав, що звинувачення, висунуті вченому, наклепницькі й ображають не тільки його, але й усю київську Громаду, посланцем якої він був. Від імені членів НТШ з Наддніпрянщини було прийнято резолюцію, в якій засуджувалися методи боротьби проти М. Грушевського, підтверджувалося його визнання та висловлювалося прохання надалі залишатися головою Товариства. Інакше вони погрожували залишити названу організацію.

Більшість членів НТШ була змушена погодитися залишити М. Грушевського на чолі установи. За таких обставин, однак, він сам не зміг далі працювати там і подав у відставку. Є. Чикаленко з розумінням поставився до його рішення: «Мені здається, що все вийде на краще. М. Грушевський всю свою гігантську енергію, геніальні здібності тепер прикладатиме до російської України. Якщо зовнішні обставини не стануть на перешкоді, то

під його проводом і київське Наукове товариство досягне тої висоти, якої досягло львівське. Може, і досвід, придбаний ним у Львові, остереже його від тих хиб, які він робив там. Може, він уже не прислухатиметься до голосу всяких шептунів і не буде наступати на мозолі людям, щиро відданим справі, але які не зовсім поділяють його думок» (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 298).

Так воно в подальшому і сталося. Професор у 1914 році більше часу проводив у Києві, де керував Товариством українських поступовців (ТУП) – нелегальною міжпартійною громадсько-політичною організацією ліберально-демократичного характеру. Цікаву інформацію знаходимо в щоденнику Є. Чикаленка про участь М. Грушевського в нараді з кадетами, яка відбулася в лютому 1914 року. У ній брав участь лідер партії конституційних демократів П. Мілюков. На вказаному зібранні М. Грушевський виклав позицію ТУПу щодо національного питання, наголосивши, що «ми свідомі українці за незначними виїмками, об'єднуємось на принципі парламентаризму, автономії України й федеративного устрою Російської держави; з цього вже ясно видно, що ми не сепаратисти, не маємо ніяких замірів відділитись від Російської держави і всякі завірення правої преси, що ми втайні маємо сепаратистичні заміри і користуємось германськими марками та австрійськими коронами, є суцзя клевета» (там само: 310). П. Мілюков зазначав, що кадети погоджуються з українською програмою-мінімум, але виступають рішуче проти надання Україні автономії, бо це, на його думку, приведе до розпаду Росії. Спростовуючи закид П. Мілюкова, Михайло Грушевський нагадав йому, що «вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи з «Соєдєньонних славян» іде через Кирило-Мефодіївське братство, через Драгоманова до наших днів» (там само: 312). Є. Чикаленко, оцінюючи виступ М. Грушевського, писав: «Ця полемічна промова Грушевського була яскрава, колоритна і дуже гарна» (там само: 312). Є. Чикаленко віддавав належне таланту М. Грушевського як громадського діяча, його вмінню аргументовано вести дискусію й переконувати опонентів.

Початок Першої світової війни негативно позначився на долі вченого. У листопаді 1914 р. після повернення до Києва М. Грушевський був заарештований за надуманим звинуваченням у шпигунстві на користь Австрії. Після завершення слідства історика вислали до Симбірська, потім до Казані. Восени 1916 року йому дозволили жити в Москві. Меценат відвідав професора

на початку 1917 року. Цю зустріч він описав у щоденнику. «Другого дня по приїзді в Москву я поїхав на Арбат до Грушевського. Він мало чим змінився, тільки борода стала зовсім білою, вдача зосталась та сама: рухлива, повна запалу та енергії (там само: 359). Це була їхня остання зустріч напередодні великих подій.

Лютнева революція 1917 року, а згодом і більшовицький переворот по-різному позначилися на долі М. Грушевського та Є. Чикаленка. Історик став на чолі Центральної Ради, а меценат відійшов від активної політичної діяльності. Учений писав у споминах, що його засмутила апатія Є. Чикаленка, який сидів на селі (Грушевський, 1989: 143). Варто зазначити, що той стежив за подіями, уважно їх аналізував, давав оцінки людям. Усе це знайшло відображення в його щоденниках, епістолярній спадщині та окремих публікаціях у пресі. Діяльності Михайла Грушевського Є. Чикаленко приділяв значну увагу. Він вказував на те, що в перші тижні березня 1917 року історика мали «за некоронованого короля України, який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад» (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 37–378).

Їхня зустріч відбулася незабаром після повернення вченого із заслання. З цього приводу Є. Чикаленко писав: «Саме тоді з Москви приїхав М. Грушевський, і, коли я побачився з ним, він уже був усвідомлений про заснування Центральної Ради і, видимо, був дуже задоволений, що його позаочно обрали головою» (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 379).

Згодом Є. Чикаленко виїхав до свого маєтку в Перешори, займався власним господарством. Він регулярно читав три українські щоденні газети й листувався з однодумцями та друзями. Меценат свідомо не брав участі в політичній діяльності. Свою нехоть до неї він пояснював то хворобою, то небажанням займатися публічними справами.

У жовтні 1917 року меценат прибув до Києва, де мав зустріч з істориком. «Того ж самого дня ввечері зайшов до мене Грушевський віддати візиту. Він був у дуже бадьорому настрої і тримався самовпевнено... Я пробував остерегти Грушевського від есерівського рішення аграрного питання на Україні, бо воно зробить ворогами Української держави всіх маючих землю більше трудової норми, і що не можна будувати держави на одній пролетарській класі. На це він відповів, що держеться більшості: як вона вирішить, то так і буде. Я висловив побоювання, щоб анархія, яка повстала скрізь, не довела нас знов до монархії, при якій, дай Боже, щоб нам залишилася хоч школа українська. Він весело розсміявся, як

сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика» (Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914, 2004: 387).

Подальші події засвідчили правоту Є. Чикаленка, який краще знав реальні настрої українських селян, ніж М. Грушевський. Він намагався переконати історика, що Україну треба будувати на середньому землевласникові, який має від 15 до 150 десятин, бо то, на його переконання, є найпевніший і найздоровіший елемент на селі. Великі землевласники та міщани є росіянами або поляками, тому вороже ставляться до України (Чикаленко Є. Щоденник 1918–1919, 2004: 91). М. Грушевський, однак, дотримувався есерівської програми вирішення аграрного питання. Центральна Рада проголосила лозунг соціалізації землі, проте не поспішала його втілювати в життя. Користуючись безвладдям, селяни самовільно захоплювали поміщицьку землю, що сприяло поширенню в Україні анархії. Неспроможність керівництва Центральної Ради забезпечити посівну кампанію стала однією з причин її розпуску та приходу до влади гетьмана П. Скоропадського.

Є. Чикаленко гостро критикував М. Грушевського за його соціалістичні уподобання, бажання зробити з України «оплот соціалізму». «В цій справі Грушевський переполітикував, по приказці – «на всякого мудреца довольно простоты». Я доводив йому, що треба будувати державу на середньому земельному власникові, бо голота елемент не певний і не підтримає Центральну Раду в тяжку годину, як не підтримала в боротьбі з більшовиками. Я казав йому, що напевне великоземельні власники, спираючись на німців, розженуть Центральну Раду» (там само: 23). Оцінюючи політичну діяльність М. Грушевського, Є. Чикаленко писав, що той при всій його геніальності, дивлячись у далеке майбутнє, не бачив у себе під ногами того, що бачили всі, і краще, аби він писав історію, а не робив її (там само: 55).

Після гетьманського перевороту стосунки між Є. Чикаленком і М. Грушевським остаточно зіпсувалися, вони перестали вітатися. Меценат припускав, що причиною невдоволення стала висловлена ним при зустрічі з дружиною Михайла Сергійовича порада виїхати історика за кордон, бо політична кар'єра його скінчена. Однак сам М. Грушевський так не вважав. Є. Чикаленко повідомляв у записі від 9 травня 1918 року, що в нього «войовничий настрій і він все шушукається з есерами, наміряючись таки підняти заколот, організувавшись десь на півдні, під захистом нібито австрійського уряду...» (там само: 29).

Попри критичні висловлювання на адресу історика в своєму щоденнику, Є. Чикаленко вважав його «найрозумнішим чоловіком в Україні, хоч він і набрав масу непростих помилок» (там само: 154). Саме тому рекомендував кандидатуру М. Грушевського своєму зятеві Скоропису-Йолтуховському на мирні переговори з країнами Антанти, про які йшлося наприкінці жовтня 1918 року. Ще в перші дні після приходу гетьмана до влади Є. Чикаленко пропонував надати історика якусь високу почесну посаду, щоб вгамувати його амбіції та використати енергію вченого на користь Україні. Однак навряд чи М. Грушевський погодився б на неї.

Після падіння влади гетьмана П. Скоропадського в ученого з'явився шанс знову потрапити у велику політику. Є. Чикаленко про це писав так: «Грушевський на нараді з есерами напосідався, щоб скликано було стару Центральну Раду і продовжувано її так, наче цих семи місяців гетьманського уряду і не було, але Директорія, власне Винниченко, боячись конкуренції, рішуче проти того, щоб пустити Грушевського до уряду» (там само: 195). Він висловлював сподівання, що історик потрапить у парламент, а там його можуть обрати президентом. Дійсно, М. Грушевський опинився там, але помітної ролі не відіграв. Депутати, зважаючи на військовий час, вирішили передати всю владу Директорії. У 1919 році вчений вирішив виїхати з України через російську окупацію. Є. Чикаленко також подався до Галичини.

Опинившись у Галичині, він продовжував слідкувати за подіями в Україні. Меценат шукав причини невдач національно-визвольних змагань українського народу. За його переконанням, було допущено дві великі помилки: перша – закон про соціалізацію землі (у цьому він звинувачував М. Грушевського та його однопартійців, соціалістів-революціонерів), друга – повстання проти гетьмана, організаторами якого виступали В. Винниченко та С. Петлюра. Однак головним, на його думку, було те, що українці в своїй більшості не усвідомили необхідності створення власної держави. Є. Чикаленко, хоча й жорстко критикував М. Грушевського, проте вважав, що серед усіх національних діячів він найбільший; інших революційних лідерів він називав «пігмеями».

Звістка про приїзд історика на мирну конференцію до Парижа у вересні 1919 року викликала в Є. Чикаленка надію на успіх української справи. У його щоденнику від 02.09.1919 р. зазначено: «Я сьому фактові надаю величезне значення, бо Грушевський, зі своєю надзвичайною енергією, доб'ється знайомства з впливовими колами

Антанти, а будучи в особистих відносинах як кажуть росіяни «обаятельным», коли того схоче, певне, зверне увагу і поділяє на корисне рішення української справи» (Чикаленко, 2005: 124).

Однак сподівання Є. Чикаленка на успіх місії М. Грушевського не виправдалися. Провина лежала не на історикові, а на західній демократії, яка зробила ставку на білогвардійців та ігнорувала інтереси неросійських народів, за винятком поляків.

Слідкуючи уважно за пресою, Є. Чикаленко додавав до публікацій власні коментарі. Так, реагуючи на звинувачення М. Грушевського та В. Винниченка в більшовизмі, він зауважував: «Вони не знають того, що обидва вони висловлювали ці думки ще тоді, коли більшовики в перший раз заволоділи Харковом. Грушевський пропонував позаводити скрізь по Україні ради і переобрати Центральну Раду, але його ніхто не слухав» (Чикаленко Є. Щоденник 1918–1919, 2004: 253).

Але й це, на думку Є. Чикаленка, не врятувало б тодішню владу, бо більшовики не потерпіли ніякої самостійної України. На його глибоке переконання, яке він неодноразово висловлював, «треба було будувати не соціалістичну, а дрібнобуржуазну Україну, то вона б змогла відбитися і від Москви, і від Польщі» (там само: 56). В іншому місці Є. Чикаленко, реагуючи на критику провідників української революції в пресі, зауважує: «Але, об'єктивно кажучи, не винні окремі діячі, як Грушевський, Винниченко, Петлюра та інші, а винний ґрунт, на якому вони висунулися наверх, дякуючи своїй амбітності. Просто не визріла ще, не достигла Українська держава і сотворити її можна було тільки спираючись на іноземну мілітарну силу, а коли сила розвалилася (через революцію в Германії), то розвалилася і українська держава» (там само: 499).

У березні 1923 року М. Грушевський звернувся з особистим листом до Є. Чикаленка. Його зміст навів меценат у своєму щоденнику: «Високоповажний Євген Харлампієвич! Чув я, що хоруєте і в тяжких матеріальних обставинах; коли се правда і Ви згодні прийняти матеріальну поміч (зі Львова), то прошу написати, як і на яку адресу ті гроші вислати. Зараз єсть можливість (принаймні була тиждень тому) одержати коло 10 долярів. З високим поважанням М. Грушевський» (Чикаленко Є. Щоденник (1923–1924), 2015: 60). На пропозицію старого товариша меценат відповів відмовою. Її він подав на сторінках свого щоденника «Видно, старий лис щось почув носом, якусь зміну в повітрі, що написав до мене. Від самого гетьманського перевороту, тобто з квітня 1918 року, не здоровався до мене, хоч ми і встрі-

чалися і в Києві, і в Карлсбаді, і у Відні, а тепер через Сірого передав мені поклони в шпиталь, а отсе і листом звернувся. Натурально, я від допомоги відмовився» (там само: 60). Старі образи колишнього мецената взяли гору, і він не побажав прийняти допомогу від професора. Хоча далі в щоденнику він зазначав, що 10 доларів були б йому зовсім не зайві. У минулому успішний підприємець, Є. Чикаленко на еміграції перебував у матеріальній скруті. Політика розвела їх по різні сторони барикад. М. Грушевський для нього був радянофілом, а Є. Чикаленко для історика залишився консерватором і монархістом.

Висновки. Отже, співпраця М. Грушевського і Є. Чикаленка тривала майже чверть століття. Вона відображена в мемуарах мецената. Аналізуючи її, можна зробити висновок, що до революції 1917 року стосунки між професором і херсонським поміщиком були дружніми. Вони співпрацювали в газеті «Рада», входили до ТУПу та НТШ, мали схожі політичні погляди, сприяли розвитку української культури. Хоча вже тоді траплялися певні конфлікти між Є. Чикаленком та М. Грушевським. Меценат звинувачував професора в авторитаризмі й марнославстві, вказував на його надмірні амбіції.

Революційні події 1917 року остаточно роз'єднали колишніх соратників. Серед причин

ворожечі Є. Чикаленко називав полівіння вченого, його захоплення соціалістичними ідеями, бажання зробити з України «оплот соціалізму». М. Грушевський до кінця своїх днів залишився соціалістом-москвофілом. Тому в 1924 році він повернувся в Радянську Україну і був готовим до співпраці з більшовиками.

Отже, у своєму щоденнику Є. Чикаленко висвітлив власне бачення громадсько-політичної діяльності Великого Українця. Далеко не з усіма висновками автора можна погодитися, але він точно схарактеризував ситуацію, яка склалася на початку ХХ століття в Україні. Оцінюючи ситуацію сьогодні, можна стверджувати, що правим тоді виявився Є. Чикаленко, який краще за М. Грушевського знав українських селян. Можна погодитися з висновками мецената, які стосувалися вченого, особливо з його тезою, що М. Грушевський краще б писав історію, ніж її творив.

Для нас важливо, що Є. Чикаленко в мемуарах не тільки переповідав події, але й давав їм власну оцінку, розмірковував над причинами невдач, шукав шляхи вирішення проблем, описував громадські настрої. Сьогодні варто замислитися над повним виданням творчої спадщини Є. Чикаленка, яка є важливим джерелом української історії кінця ХІХ – першої третини ХХ століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка, 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське історичне товариство, 2006. 384 с.
2. Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. [упорядники Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко]. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
3. Грушевський М. Спомини. Ч. II. № 8. Київ, 1989. С. 103–154.
4. Листи Є. Чикаленка до В. Винниченка; [упор. Н. Миронець] *Українське слово*. Ч. 41, 43, 45, 47, 49, 51. Київ, 1995.
5. Листи Є. Чикаленка до А. В. Ніковського за 1917 рік; [упор. Н. Миронець] *Пам'ять століть*. 1997. № 5. С. 33–37.
6. Старовойтенко І. Є. Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ, 2009. 544 с.
7. Старовойтенко І. М. Євген Чикаленко у спогадах і враженнях своїх сучасників. Київ: Темпора, 2022. 664 с.
8. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів: в 7 т. Т. 1. Спогади. Київ: ТОВ компанія «РАДА», 2003. 432 с.
9. Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914 У 2 т : Документально-художнє видання. Т. 1. Київ: Темпора, 2004. 428 с.
10. Чикаленко Є. Щоденник 1918–1919. У 2 т : Документально-художнє видання. Т. 2. Київ: Темпора, 2004. 464 с.
11. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920. Київ – Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. 640 с.
12. Чикаленко Є. Щоденник (1922). Київ: Темпора, 2015. 372 с.
13. Чикаленко Є. Щоденник (1923–1924). Київ: Темпора, 2015. 492 с.

REFERENCES

1. Vynar L. Mykhailo Hrushevskiyi i naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1892–1934 [Mykhailo Hrushevskiyi and the Shevchenko Scientific Society, 1892–1934]. New York, Drohobych, Lviv: Ukrainiske istorychne tovarystvo, 2006. 384 s. [in Ukrainian].
2. Ye. Chykalenko i P. Stebnytskyi. Lystuvannia. 1901–1922 roky [Ye. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence. 1901–1922 years]. Uporiadnyky: N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko. Kyiv: Tempora, 2008. 628 s. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiyi M. Spomyny [Memories]. V. II. № 8. Kyiv, 1989. S. 103–154. [in Ukrainian].
4. Lysty Ye. Chykalenka do V. Vynnychenka [Letters of Ye. Chykalenko to V. Vynnychenko]. Uporiadnyk N. Myronets [Compiled by N. Myronets]. *Ukrainske slovo*. Vv. 41, 43, 45, 47, 49, 51. Kyiv. 1995. [in Ukrainian].
5. Lysty Ye. Chykalenka do A. V. Nikovskoho za 1917 rik [Letters of Ye. Chykalenko to A. V. Nikovskyi for 1917]. Uporiadnyk N. Myronets [Compiled by N. Myronets]. *Pamiat stolit*. 1997. № 5. S. 33–37. [in Ukrainian].

6. Starovoitenko I. Ye. Chykalenko: liudyna na tli epokhy [Chykalenko: a man against the background of an era]. Kyiv: Tempora, 2009. 544 s. [in Ukrainian].
7. Starovoitenko I. M. Yevhen Chykalenko u spohadakh i vrazhenniakh svoikh suchasnykiv [Yevhen Chikalenko in the memories and impressions of his contemporaries]. Kyiv: Tempora, 2022. 664 s. [in Ukrainian].
8. Chykalenko Ye. Kh. Zibrannia tvoriv: v 7 t. T. 1. Spohady [Collected works: in 7 vol. Vol. 1. Memoirs]. Kyiv: TOV kompaniia «RADA», 2003. 432 s. [in Ukrainian].
9. Chykalenko Ye. Shchodennyk 1907–1914. U 2 t.: Dokumentalno-khudozhnie vydannia. T. 1. [Diary 1907–1914 In 2 volumes: Documentary and artistic edition. T. 1]. Kyiv: Tempora, 2004. 428 s. [in Ukrainian].
10. Chykalenko Ye. Shchodennyk 1918–1919. U 2 t.: Dokumentalno-khudozhnie vydannia. T. 2. [Diary 1907–1914 In 2 volumes: Documentary and artistic edition. T. 2]. Kyiv: Tempora 2004. 464 s. [in Ukrainian].
11. Chykalenko Ye. Shchodennyk 1919–1920 [Diary (1919–1920)]. Kyiv; New York: Vyd-vo im. O. Telihy, 2005. 640 s. [in Ukrainian].
12. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1922) [Diary (1922)]. Kyiv: Tempora, 2015. 372 s. [in Ukrainian].
13. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1923–1924) [Diary (1923–1924)]. Kyiv: Tempora, 2015. 492 s. [in Ukrainian].